

А. В. ЛАГУТІНА
ТЕРМІН І ЗАГАЛЬНОВЖИВАНА МОВА

Якось довелося почути нарікання: «Просто дивно стає, як необережно і необачно люди поводяться з термінами. От хоча б слово *транзистор*. Називають транзисторами радіоприймачі, зібрані на *транзисторах*. Це ж видима нісенітниця. І навіть магазин, де такі приймачі продають, має назву «Транзистор». Цього ніяк не можна припустити. Адже кожна обізнана з технікою людина знає, що транзистор — це особливий напівпровідниковий прилад, а не приймач». У цій скарзі радіофізика мовознавець відразу бачить відбиття найскладніших питань пов'язаних з термінологією. Що таке термін? Для чого він потрібен? Як себе поводить у мові?

У наш час науково-технічної революції, бурхливого розвитку наук кожна спеціальна галузь користується словами, якими називають поняття і явища, що є предметом наукового дослідження саме цієї галузі. Такі слова називаємо спеціальними словами, або термінами. У словниках їх так і позначають: спеціальне слово. Наприклад, у «Словнику української мови» з такою позначкою вміщене слово *агар-агар*. Цим словом називають продукт, одержуваний з морських водоростей. Використовують це слово біологи в лабораторній практиці або працівники харчової промисловості — кондитери. А от слово *поляроїд*, що має значення особливого світлофільтру, в якому відбувається поляризація, тобто перетворення природного світла, відоме не тільки фізикам-оптикам, але й автомобілістам. Це випадки, коли термін використовують представники різних спеціальностей. Велика ж кількість термінів належить лише до якоїсь певної, вузької галузі науки, виробництва чи спеціальної сфери діяльності. Сучасна лексикографічна практика фіксує термінологію архітектури, астрономії, бактеріології, біології, біохімії, ботаніки, будівельної справи, бухгалтерії, ветеринарії, географії, геодезії, геології, дипломатії, друкарської справи, економіки, живопису та інших галузей. Напр., *арка, аркада, аркатура* — це архітектурні терміни, а *нокаут, нокдаун* — терміни спортивного словника. Саме тому для потреб окремих галузей створюються такі спеціальні словники, як виданий у 1973 р. Головною редакцією УРЕ «Економічний словник» або в 1974 р. — «Біологічний словник». Проте терміни не існують відокремлено від інших слів у мові, від її загального словникового складу. І ця їх причетність до загальнонародної мови полягає в тому, що вони, обслуговуючи одну чи кілька спеціальних галузей, стають широковідомими неспеціалістам. Названі слова *нокаут, нокдаун* з мови боксерів відомі не тільки спортсменам, але й болільникам. Велику кількість хімічних, фізичних термінів знають люди; легко згадати, які предмети виготовлені з *поліетилену, поролону* або де використовують *лазер*. Нерідко трапляється, що те саме слово може використовуватись і як термін, і як загальноновживане. Якщо спитати астрономів або географів про значення слова *планета*, вони скажуть, що це кулясте несамосвітне тіло, яке обертається навколо Сонця по еліптичній орбіті, створюючи враження пересування зорі серед нібито нерухомих зір. Таке значення слова *планета* зафіксував у своєму «*Intermezzo*» Михайло Коцюбинський: «Признаюсь — задрю *планетам* — вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі». А в побутовому, художньому, публіцистичному мовленні *планета* це ще й наша Земля. Момент створення цього значення відбив Олесь Гончар у романі «*Бригантина*» вигаданий письменником інопланетник говорить: «Коли підлітаєш до вашої *планети*, вона з висоти зовсім блакитна здається, це, мабуть, тому, що так багато у вас води, вся *планета* огорнута океаном». Тут слово *планета* водночас називає і астрономічне тіло, яким є наша Земля, і фіксує увагу саме на цьому, конкретному об'єкті. Нерідко ж у слово *планета* ми вкладаємо ще й уявлення про нашу Землю з усім, що на ній є, що на ній живе. Саме про таку планету поет Віталій Коротич склав вірші: «Поети! Вчіть *планету* доброті. Вона давно вже миру й ласки прагне. В народів і серця, і губи спрагли чекають слів, що мудрі і святі... *Плането*, ран кривавих не ятри. Над згарищами стало вже світання. Слів, що прості й високі, мов кохання, земля чекає. Вчіть її, майстри!». Отже, на прикладі слова *планета* бачимо, що термін став і загальноновживаним словом, при цьому змінивши своє значення. Так виникла

багатозначність — полісемія.

Повернемося до вживання слова *транзистор*. Воно зараз має два значення. «Словник іншомовних слів» за редакцією О. С. Мельничука вказує, що воно вживається в термінологічному значенні, називаючи «триелектродний електроперетворювальний напівпровідниковий прилад». Друге значення слова — радіоприймач, побудований на цих приладах. Це значення широко представлене в сучасних художніх творах, наприклад, у повісті П. Автомонова «Недописана анкета» читаємо: «Петро ще довго дивився на мене, а потім витяг штир-антену з *транзистора* і став натискувати на клавіші» або в поезіях Бориса Олійника: «Десь вискнув наполохано *транзистор*, Вколотившись об стерню телеантен». Отже, ми з'ясували, які слова можна називати термінами і в якому зв'язку перебуває термінологічна лексика з загальноживаною. Оскільки терміни в наш час виникають часто, не завжди можна знайти в словниках відомості про деякі з них, але завжди термін — це повноправне слово сучасної української мови.

Терміни творять фахівці. Активно входять у нашу повсякденну мову терміни — назви з різних спеціальностей. Мовлення нашого сучасника насичене термінологією, бо він — людина ділова, різнобічно розвинена, творча. Про зв'язок фаху і життя добре сказав Павло Тичина:

В науці, в техніці, в літературі
Веління дня вриваються, мов бурі,
Ой не срібли ти їх, не золоти,
А сяйвом свого серця освіти.
Бо то не просто злоби дня вимоги, —
то нашої доби кремезні ноги.
Вони так швидко нас вперед несуть.
Твори! В труді твори життя красу!

Поступ, нове в діяльності людей пов'язані з творенням термінології. Хто ж ці терміни створює? Як батьки знаходять ім'я своїй дитині, так автори винаходу дають йому назву. І ті й другі підшуковують найбільш відповідне, на їхню думку, слово, і ті й другі звертаються до мовної традиції. Перебирають слова, одні залишають, інші відкидають і знаходять потрібне. Цю творчу лабораторію мовного пошуку не завжди видно збоку. Але оскільки нові досягнення науки й техніки зараз швидко стають загальновідомими, можна спостерігати й словотворчі пошуки терміна. Нещодавно на сторінках «Правди» розповідалося про незвичайні вибухи — без динаміту, без гуркоту, без уламків, що розлітаються в різні боки. Ці вибухи руйнують гірські породи, але не тривожать птахів і тварин, не створюють небезпеки для оточення. Вибух відбувається в рідині завдяки електричному розряду високої напруги. Як же такий вибух називають? У невеличкій газетній замітці його назвали *електрогідравлічним ударом*, «*ефектом Юткіна*», *електровибухом*, *електроімпульсною технологією*. Якось довелось розмовляти з працівниками конструкторського бюро, де ведуться роботи з використанням електрогідравлічного удару в рідині. Вони розповіли, що спочатку винахід назвали електрогідравлікою. Проте швидко схаменулись: слово *електрогідравліка* має зовсім інше значення в традиційній фізиці, що не передає змісту нового методу здійснення вибуху. Через це почали шукати точнішу назву. Використали всі зазначені й ще кілька термінологічних словосполучень. Але термінологія не задовольняє. Чому? Причини дві: по-перше, назви складні, довгі, по-друге, їх кілька. Складних термінів чимало, вони потрібні, щоб явище, предмет назвати якнайточніше. Саме тому, звертаючись до наявного в мові, нерідко назву складають з двох, кількох слів. Так, з приводу одного винаходу хірургів-окулістів пожартували: «Для чого хірургу *кліпси*?» Адже при слові *кліпси* відразу виникає уявлення про сережки у жіночих вухах. Але від цього уявлення відразу відмовишся, коли новий інструмент назвуть *кліпсом-блефаростатом*, тобто пристроєм, за допомогою якого утримують повіки під час операції ока. Довгої назви, яку доводиться вживати часто, хочуть позбутися. Хід такої мовної творчості від складного до простішого

добре показав Павло Загребельний у романі «З погляду вічності». Його герой розповідає: «Цей дуже симпатичний хлопець був трохи схиблений, на ідеї винайти щось грандіозне... Як тільки він з'являвся до нас, так і заводив свою пісню: «Моя рацпропозиція вже розглядається... Подав ще п'ять рацпропозицій...». Ми прозвали його «*Рацпроп*». Якщо простежити хід словотворчості, у назві *Рацпроп* побачимо сконцентрований зміст описової сполуки *людина, яка вносить рацпропозиції*.

Складну назву важче зрозуміти, особливо якщо вона створена із запозичених слів. Тому неспеціалісти, популяризатори намагаються малозрозумілий термін пояснити, «перекодувати» засобами загальнозрозумілими. Виникла, наприклад, *стереотаксична нейрохірургія*, яка запроваджує під час операції введення електродів у тканини мозку. Знаходять уражену частину мозку і оперують глибоким заморожуванням. Метод назвали *криогенною хірургією*, або *криохірургією*. Сконструювали прилад *криогенну канюлю*, а в популярних розповідях його називають *заморожуючим скальпелем*.

Отже, термінологію створюють фахівці, а потім її пристосовують до різних потреб мовлення. Особливо актуальна термінологічна праця для молодих відгалужень науки і виробництва. Скажімо, розвивається розділ геологічної науки про гірські породи — петрографія. З'являється відгалуження, що вивчає осадові гірські породи — *літографія*. Спеціалісти цієї галузі відчувають, що конче потрібно впорядкувати літологічну систему термінів. І не тільки вони. Оскільки терміни створюються водночас з новими здобутками науки, техніки, виробництва, працівники багатьох галузей говорять про потребу впорядкування термінологіки. На запит Комітету наукової термінології Академії наук Української РСР надійшло багато відгуків і пропозицій. Створюють свої словники ботаніки, юристи. Відчувають потребу в термінологічних словниках фізики, математики, психологи. Потрібні словники з педагогіки і різних виробничих професій. Сьогодні вимагає, щоб терміни добиралися відповідно до вузьких, конкретних галузей. Так, у біології і суміжних дисциплінах свої особливості мають терміни з генетики, мікробіології, біохімії, біофізики, екології. Впорядковуючи окремі системи термінів, необхідно, щоб кожна галузь науки, техніки, виробництва вживала терміни зручні, зрозумілі, щоб термінологічні слова допомагали працювати й творити.